

Рафал Ковальчик

КРИМСЬКИЙ ХАНАТ У БОРОТЬБІ ЗА ВОЛОДІННЯ ЗОЛОТОЇ ОРДИ.

XV–XVI століття. Поразка Гіреїв у боротьбі з Москвою.

Кримський Ханат під кінець XVI ст. стояв на висоті своєї могутності. З кінця XIV ст. він брав участь у битвах за землі, що входили до великої держави Золотої Орди. У 1502 році Менглі I Гірей остаточно розгромив Велику Орду, знищивши її розкішну столицю, яка в той час не поступалася величчю столицям західних держав – Лондону та Парижу. Кримський Ханат разом з іншими державами, що утворилися по розпаду Золотої Орди, боровся за першість на великому просторі території. Власне першою жертвою стала Велика Орда, держава, що була заснована в середній частині колишньої Золотої Орди між річками Дон та Урал (тодішня назва – річка Яїк, лише в 1775 р. Катерина II, бажаючи скасувати пам'ять про повстання Пугачова, наказала перейменувати її на Урал). Золота Орда розпалася на цілу низку держав: Кримський Ханат, Сибірський Ханат (1490 р.), Казанський Ханат (1445 р.), Астраханський Ханат (1460 р.). За землі Золотої Орди боролися: Кримський Ханат, Казанський Ханат, Астраханський Ханат, Велике князівство Московське і об'єднана держава Ягеллонів – Польща та Литва. Найбільша боротьба у XVI ст. була між Москвою та Кримським Ханатом. Метою боротьби була зверхність над пост-монгольськими, татарськими державами. В основі конфлікту лежав також економічний чинник. Йшлося про східні території, про прибутки від торгівлі між Сходом і Заходом. Це були караванні та водні шляхи, що простягалися від Чорного моря до Бухари в Центральній Азії. Однак, у цьому випадку Кримський Ханат не брав участі у цій боротьбі. Зацікавлені у тому протистоянні були ті держави, інтереси і впливи яких були в Середній Азії, такі як Персія та Узбецькі Ханати: Хіви та Бухара, а також головний ворог Кримського Ханату Москва, як і Османська імперія. Кримський Ханат зосередив увагу на боротьбі за вплив у Чорноморському регіоні, де він вбачав своїх конкурентів і переслідував свої власні цілі. Очевидно, існувала залежність від

Туреччини, і кримські татари брали участь у всіх війнах, коли Стамбул звертався до них за військовою допомогою. Проте залежність Гіреїв від Порти були досить відносною. Зовнішня політика Бахчисарая була більше спрямована на Східну Європу та Чорноморський басейн. Як наслідок, коли Іван III відмовився платити данину ханові Ахмету, той, уважаючи свою державу – Велику Орду спадкоємицею Золотої Орди, рушив на Москву¹. Однак він не наважився протистояти московським силам, доки не дочекався польських військ Казимира Ягеллончика, і відійшов за Угру, ліву притоку Оки. Ця подія стала символом московського звільнення від монгольського іга.

Москва ставала сильнішою. Дуже цілісною і послідовною була зовнішня політика Великого князівства Московського. Вона ефективно використовувала слабкість Польщі та Литви Ягеллонів та Кримського Ханату. Польська державна влада усвідомлювала, що зі сходу насувала велика загроза, однак не здійснювала заходів щоби стримати Москву, укласти міцні й тривалі союзи з природними супротивниками Рюриковичів. Прикладом може служити невикористана ситуація альянсу з військами Великої Орди, з якими хан Ахмед виступив проти Москви. Кримський Ханат у той час здійснював виправи на польсько-литовське пограниччя. То були грабівницькі експедиції. Вони мали типово економічну причину. На той час Кримський Ханат був відсталою і бідною країною. Сільське господарство розвивалося лише в південній частині Кримського півострова, і часті посухи викликали падіж худоби у татар. Слабкість польських Ягеллонів і відсутність сильних військ на кордонах означали, що ці території були легкою здобиччю, а татарські війська досягали глибини обох країн, Корони та Литви, захоплюючи маси бранців, яких згодом продавали як невільників, та грабуючи населення. Крім того, в Гіреїв було тверде переконання, що Польща має платити Кримському Ханату гарач. У столиці Кримського Ханату – у Бахчисарай вважалося, що татари були природними спадкоємцями Золотої Орди. З одного боку, це переконання означало, що країни Чорноморського регіону повинні присилати

¹ L. Podhorodecki, *Czyngis-chan*, Warszawa 1991, s. 167–169; L. Podhorodecki, *Chanat krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w.*, Warszawa 1967, s. 85–87; Z. Wójcik, *Historia powszechna. Wiek XVI–XVII*, Warszawa (PWN) 1968, s. 441–443.

у Бахчисарай гарач, так само як і в Орду. Таким чином, у Кримському Ханаті існувало сильне переконання, що з Москви, з Кракова та з Вільна мали надходити регулярні виплати, подарунки. Відсутність гарачу від цих столиць означало, що татарські військові експедиції спрямовувались у ці країни з політичних міркувань як чинник, який мав вплинути на політичні рішення центрів несправедливих християнських сусідів: Кракова та Москви. Це були експедиції, незалежні від тих, які мали економічні підстави. Ті загони, татарські чамбули були меншими і не заходили вглиб країни.

З другого боку, переконання, що Кримський Ханат був природним спадкоємцем Золотої Орди призводило до того, що він одночасно ставав суперником Великої Орди. Кримський Ханат розглядав Велику Орду як свого конкурента, оскільки в Сараї було поширене подібне переконання, що вони були єдиними спадкоємцями Золотої Орди. Кримський Ханат вважав, що Велика Орда буде його природним противником, щоби поширити зверхність над державами, що повстали по розпаду Золотої Орди. Позаяк жодна з татарських держав, сформованих на руїнах Золотої Орди: Казанський Ханат, Астраханський чи Сибірський Ханат, не мала реальної сили, щоб вважати себе нащадком Золотої Орди, окрім Великої Орди та Кримського Ханату, і між ними мала розгорнутись боротьба за зверхність над татарськими ханатами. Як наслідок, Кримський Ханат дозволив втягнути себе в далекоглядну політику Москви. Підбурені Москвою, кримські татари зруйнували Сарай – столицю Великої Орди і ліквідували державу, створену на руїнах Золотої Орди. Це був величезний успіх Москви, яка руками кримських татар позбулася однієї з загроз зі сходу для боротьби за верховенство над Азією та Східною Європою після розпаду Золотої Орди.

У той час, коли Москва спрямовувала свій інтерес на схід до найбільшої, після того, як Велика Орда була знищена кримськими татарами, держави, сформованої на руїнах Золотої Орди, – Казанського Ханату, Кримський Ханат зосередив свою увагу на нападах на державу Ягеллонів. Слабка у військовому плані польсько-литовська держава, з застарілими формами ведення війни, творила прекрасний ґрунт для перетворення простого населення у легку здобич для кримських татар. Відтак польсько-литовське пору-

біжжя за правління Ягеллонів стікало кров'ю. Хоча в 1506 році придворний маршалок литовський Михайло Глинський, який командував литовськими силами від імені невмілого та обділеного талантами гетьмана литовського Станіслава Кішки, переміг кримських татар під Клецьком, та перемога не мала жодного воєнного значення. Сила татар, за винятком того загону, залишалась незмінною. Однак зовнішня політика Кримського Ханату почала повільно розвиватися. Цьому також сприяла політика держави Ягеллонів. У Кракові усвідомлювали слабкість власної держави та зростаючу загрозу зі сходу від Москви, яка була набагато більшою за загрозу від Кримського Ханату. Тому погодились заплатити упоминки Кримському Ханату, що в Бахчисараї трактувалось як гарач. Як наслідок, через рік, у 1507 р. хан Менглі Гірей підтвердив надання всіх попередніх ханів і визнав за Великим князівством Литовським право на руські землі, що належали Золотій Орді. Польсько-московська війна 1507 року не закінчилась перемогою Кримського Ханату. Московська дипломатія була дуже ефективною. Хан Менглі Гірей вирушив на Москву, але його випередили росіяни. Їм вдалося залучити на свій бік ворога Кримського Ханату Ногайську Орду, яка здійснила диверсію на кримські володіння. Так само бахчисарайським дипломатам не вдалось залучити до війни з Москвою Казанський Ханат. Василь III привернув на свій бік Казанський Ханат і уклав з ним мирну угоду в березні 1507 року. Кримські татари поступово усвідомлювали, що Москва стає більшою загрозою, ніж держава Ягеллонів. Успіхи Василя III у війні з Литвою дуже хвилювали Кримський Ханат. Вагання щодо Москви була трагічним для Ханату, тим більше, що саме Велике князівство Московське змагалось з Бахчисараєм за Казанський Ханат.

З 1520 р. відносини з державою Ягеллонів вийшли на інший рівень. З того часу на Москву було здійснено низку виправ, які спустошували південні території, що належать росіянам. Однак виявилось, що Казанський Ханат був дуже важливим для Кримського Ханату. Слабкість держави Ягеллонів та зростаюча могутність Москви, яка силою підпорядковувала руські землі, схилили Бахчисарай змінити стратегію. Він вирішив не співпрацювати з слабкою державою Ягеллонів, а безпосередньо зосередитися у боротьбі за Казанський Ханат.

Спершу Казанський Ханат був могутньою державою. Казанські татари грабували долину Верхнього Поволжя, доходили вглиб Великого князівства Московського і навіть підходили до його столиці – Москви. Проте в міру того, як Москва ставала сильнішою, Казанський Ханат слабшав. Джерелом була слабкість татарської держави. Казанський Ханат не лише мав малочисельне населення, але й не мав сильних державних структур. Москва втручалася у внутрішні справи держави, мала своїх прихильників у ній. Кінець незалежної Казанської держави пов'язаний з правлінням Мегмеда Еміна, який прийняв владу в Казанському Ханаті в 1484 р. за підтримки московського володаря Василя III. Однак незабаром він став маневрувати між Москвою та Кримським Ханатом. Саме тому він правив три рази з перервами в 1484–1485 роках, 1487–1495 та 1502–1519 роках. Він не залишив спадкоємця і після його смерті владу в Ханаті посів московський прихильник Шах Алі. У той час Бахчисарай вирішив безпосередньо втрутитись у ситуацію. Навесні 1521 року він вигнав з Казані ставленика Москви Шаха Алі і поставив на престол брата кримського хана Мегмеда Гірея – Сагіба. Після цього володар Кримського Ханату, разом з силами Казанського Ханату та підрозділами з держави Ягеллонів – старости Остафія Дашкевича напав на Москву. Мегмед Гірей розгромив московські сили і підійшов під мури Москви, з якої у великому переляку перед Мегмедом Гіреєм втік великий князь московський Василій. Москва відкупилась величезною сумою. Татарські загони розійшлися по всій московській території. Країна спливала кров'ю. З чамбулами, що відходили в Крим та Казань, йшли громади в'язнів і тягнулись вози, наповнені награваним майном. Проте росіяни не втрачали час.

Успіх московської дипломатії нівелював величезні успіхи Кримського Ханату та особисто хана Мегмеда Гірея. Москві вдалося заручитись підтримкою Астраханського Ханату. Прихильник Москви – хан Гусейн з астраханськими татарами атакував з тилу хана Мегмеда Гірея. Плани Мегмеда Гірея були змінені. Лише через рік він вирішив розправитись з опозицією в підпорядкованих йому татарських державах. Навесні він вирушив на Казань, де вогнем і мечем відновлював послух черемисів, що мешкали на території Казанського Ханату, і будучи підбурені Москвою, відмовлялися

підкорятися владі його брата Сагіба – вже як більше року казахського хана. Потім він напав на Астрахань і вигнав московського ставленика Гусейна і сам посів престол астраханського хана. Так само розправився з ногайцями. Частина Ногайської Орди була переселена на територію Криму. Однак, хоча теоретично він об'єднав татарські ханства, було то половинчасте вирішення питання, підстави якого були втрачені, і втрачені саме для Кримського Ханату. Хан Мегмед Гірей не наважився, однак, остаточно розправитись зі смертельним ворогом Кримського Ханату – Великим князівством Московським, і запропонував Москві мир. Здобув титул Великого, але то прізвисько не відповідало дійсності, позаяк він не вирішив питання суворого підпорядкування татарських ханатів: Казанського та Астраханського до Кримського Ханату.

Натомість росіяни не припиняли докладати зусиль, спрямованих на уневажнення несприятливих наслідків війни. І це їм вдалося. Вони вибрали вбивство як найпростіше рішення питання. Мегмед Гірей був убитий у 1523 році ногайським аристократом, який ініціював бунт проти влади могутнього кримського хана Мегмеда Гірея. У Криму почалася боротьба за владу. Ханом став син Мегмеда Гірея – Газі, а калга-султаном – його брат Баба Гірей. Однак Сулейман Пишний – володар Османської імперії мав інші плани. Він вже зробив свій вибір. Ханом з його номінації став Саадат – син Менглі Гірея, що мав заслуги перед турками. Почались переговори, в результаті яких щоправда ханом залишився Газі, натомість калга-султаном став Саадат. Упродовж року на Кримському півострові відбулися зміни. Саадат скинув хана Газі Гірея за підтримки брата Газі – Іслама Гірея, який за це став калга-султаном. Скориставшись з боротьби за владу в Криму – зверхність Кримського Ханату повалено в Астрахані. Натомість хан Казанського Ханату Сагіб, незважаючи на те, що визнав себе ленником Туреччини, не зміг втриматись на троні в умовах посилення тиску з боку Москви і зрікся влади в 1524 році. Хоча ханом Казанського Ханату знову був ставленик Криму Сафа Гірей, однак протистояння з Московією закінчилось поразкою. Великі виправи Ізмаїла Гірея на Москву були відбиті².

² W. Serczyk, *Iwan IV Groźny*, Wrocław 2004, s. 164–171; L. Podhorodecki, *Chanat krymski i jego stosunki z Polską...*, s. 96–99; M. Khodarkovsky, *Na granicach Rosji. Budowanie imperium na stepie 1500–1800*, Warszawa 2009, s. 93–96.

Навесні 1532 року Саадат Гірей був скинений з престолу. Опозиція до нього в Криму була дуже сильною. Навіть потужний Сулейман Пишний мав враховувати реальні умови в Криму і відмовитись від підтримки Саадата. Відтак він прислав Сагіба Гірея. Однак татарська аристократія не визнала пропозицію султана і вибрала старшого сина замордованого російськими агентами Мегмеда Гірея – Іслама Гірея. Проте Сагіб Гірей не відмовився від боротьби за Бахчисарайський престол. Він звернувся про підтримку до ногайців. Через кілька місяців важкої боротьби він здобув перевагу і змусив відректися від влади чинного хана Іслама Гірея. Вкотре трон у Бахчисараї був здобутий у результаті суворої боротьби, і то за допомогою ногайців. У той же час Москва не втрачала час і ефективно використовувала внутрішні чвари в Кримському Ханаті. Москва знову активізувалася на сході – в Казанському Ханаті. Прихильники Василя III усунули з трону Казанського Ханату Сафу Гірея. Знову владу отримав помазаник Москви Джан Алі. Різно відреагував новий енергійний правитель Криму – Сагіб Гірей. Він діяв дуже швидко. Виправа кримських татар на Казань увінчалась успіхом. Москва не мала сили реагувати. Сагіб Гірей скинув російського ставленика Джана Алі і знову посадив на трон Сафу Гірея. Одночасно він вкотре підпорядкував собі Астраханський Ханат. Хоча Сагіб Гірей об'єднав під владою кримських Гіреїв татарські ханати, подібно до Мегмеда Гірея, проголошеного татарами Великим, однак в основі того успіху лежала поразка.

Кримський Ханат не наважився на остаточне вирішення проблеми з Московією, яка в будь-який момент могла скерувати своє вістря проти Криму. Москва також була явно зацікавлена в захопленні татарських держав: Казанського Ханату, Астраханського та Сибірського Ханатів. Бахчисарай вважав, що найкращою для Гіреїв, для Кримського Ханату політикою був стан рівноваги, вісью якого буде держава кочівників під владою Гіреїв. Уважалось, що для Кримського Ханату було б корисно забезпечити, щоб і держава Ягеллонів, і Москва не мали чіткої переваги. Саме тому союзи укладалися то з польськими Ягеллонами, то з Московією. Така стратегія була успішною для кочівничої держави, що значною мірою жила з грабіжницьких експедицій, що мали власне економічну під-

ставу у ситуації, коли жодна з християнських держав: Ягеллонська Польща чи Москва не досягли чіткої першості, і їх становище залежало від військової підтримки Кримського Ханату. Як наслідок, навіть війна Кримського Ханату з Московією не змінила підходу до відносин з державою Ягеллонів. Грабіжницькі виправи тривали й далі і мали менший чи більший розмах.

Війна польських Ягеллонів з Московією (1533–1537) після смерті Василя III підштовхнула країни Гіреїв до союзу з Краковом та Вільном, коли Литва виступила з прагненням реваншу. У 1534 р., коли польські та литовські війська під командуванням гетьмана Яна Тарновського вдарили по Сіверщині, відвойовуючи потужно укріплений Гомель, Кримська та Казахська орди під командуванням Сагіба Гірея успішно плондрували московську землю. Татари активно використовували цю війну і кілька разів ходили походами вглиб Московської держави. Поляки та литовці не змогли скористатися перемогою над Московією, позаяк військова структура держави Ягеллонів, заснована на посполитому рушенні, була застарілою. У державі Ягеллонів перманентно бракувало грошей на реальні, наймані збройні сили. Посполите рушення вже не було реальною силою, що могла б вирішувати поставлені військові завдання. Проте молода шляхетська держава не хотіла змінювати державну військову структуру, бо шляхта боялася зміцнення центральної влади короля за рахунок прерогативів знаті, яка власне й мала найбільші привілеї від Ягеллонів. У результаті, у казні держави Ягеллонів грошей на військо постійно бракувало. У польсько-литовській державі було лише кілька постійних підрозділів, що захищали південний кордон від нападів татар з Кримського Ханату, т. зв. Оборона поточна, формально заснована в 1520 році. Їхня кількість щодо загроз була смішною, оскільки вона коливалася в межах двох тисяч шабель. Як наслідок, польсько-татарський союз не міг бути постійним, оскільки, з одного боку, татари не могли переривати навіть під час союзу з державою Ягеллонів експедицій у глибину території своїх союзників, а з другого боку, збройні сили в розпорядженні Кракова та Вільна були занадто слабкими, щоб підтримати Кримський Ханат, який на той час прагнув завдати серйозного удару в серце Москви.

Після смерті Василя III до влади у Великому князівстві Московському прийшов Іван IV, згодом названий Лютим. Його концепція самодержавства, а точніше концепція Івана Пересвєтова, на яку спирався Іван IV, передбачала не тільки внутрішні реформи в дусі суворого підпорядкування владі князя, царя, але й збільшення території держави за рахунок усіх татарських держав. Завоювання ханатів стало основою московської державної політики від часу, як Іван IV прийшов до влади.

У Кримському ж Ханаті все панування Сагіба Гірея полягало в зміцненні влади володаря. Сагіб Гірей це робив безжалісно, тому його ненавиділа кримська аристократія. У 1551 році, коли Сагіб Гірей вирушив у похід проти бунтівних черкесів, відбувся бунт. Хоча кримський хан отримав дозвіл на виправу проти черкесів у Стамбулі, його незалежна політика не була прийнятна. У результаті війська Сулеймана Пишного висадились на Кримський півострів майже одразу, як хан Сагіб Гірей перейшов Керченську протоку зі своїми підрозділами. Турки проголосили ханом Девлета Гірея. Сагіб Гірей послав частину своєї армії проти військ султана і новопроголошеного хана Девлет Гірея під командуванням калги-султана Еміна. Проте в його відділах відбувся бунт. За ним стояла кримська аристократія. Всі війська калги-султана Еміна перейшли на бік нового хана Девлета Гірея. Одночасно відбулося повстання у військах, підпорядкованих безпосередньо хану Сагібу Гірею, які йшли проти черкесів. Бунтівна кримська аристократія діяла дуже рішуче. Кримський хан Сагіб Гірей та його сім'я були по-звірячому вбиті, а ханом Кримського Ханату за підтримки султанської армії став Девлет Гірей. Тоді росіяни почали реалізувати свої територіальні цілі з завоювання татарських ханатів. Москва розпочала з ханатів над Волгою: Казанського та Астраханського. Після смерті лояльного Кримському ханові Сагібу Гірею казанського хана Сафі Гірея настала московська зверхність над Казанським ханатом. Іван IV спочатку підпорядковував собі нетатарське населення, яке проживало в Казанському Ханаті, себто чувашів та марійців. Ці кроки царя явно послабили сили Казанського Ханату. Владу в ханаті, що правда, зміг утримати Гірей, який визнавав зверхність Кримського Ханату, – Утемиш Гірей, але його правління тривало лише два

роки. Тиск росіян на Казанський Ханат був величезний. Іван IV послідовно проводив політику завоювання та підпорядкування татарських держав. Росіяни збудували навпроти Казані нову фортецю Свіязьск – майбутню базу завоювання столиці. Окрім того Іван IV відірвав від Казанського Ханату північну частину країни, яка була приєднана до Москви. У 1551 році владу в ослабленому Казанському Ханаті здобув новий володар – татарин, але не Гірей, лише ногаєць – Едигей. Він відмовився визнавати зверхність Москви, відтак Іван IV зібрав величезну армію, яка рушила на Казань. Вона налічувала близько 50 000 солдатів і 150 гармат. Облога тривала п'ять тижнів з 15 серпня до 2 жовтня 1552 року. Іван IV видав наказ убити всіх, хто тримав зброю в руках. Московські солдати, спрагли грабунку і крові, вбивали всіх, кого вони зустрічали, чоловіків, старих людей, молодих, навіть старих жінок. Тільки жінки та дівчата були забрані в неволю. Іван IV віддав полонених жінок своїм солдатам. Московити після здобуття Казані багато годин жорстоко згвалтували жінок. Більшість жителів Казані було замордовано, а місто зруйновано.

Мешканці Казані були переконані, що хан Девлет Гірей приїде їм на допомогу. Кримський хан спробував, але вкрай невдало. Разом з Ордою, турецькими яничарами з Кафи та артилерією він вирушив на допомогу Казані. Однак він застряг під Тулою. Кримські татари не могли захопити Тулу, а кіннота князя Андрея Курбського, яку виділив Іван IV з своїх військ на допомогу Тулі, здобула перемогу над татарським ар'єргардом над річкою Шиворна. У найважливіший момент сили Кримського Ханату зазнали невдачі. Це було наслідком недбалості попередників Девлета Гірея та недооцінки зростаючої сили Москви, яка виросла не тільки на головного супротивника Кримського Ханату, але й на найсильнішу державу в регіоні, країну, яка після завоювання татарських ханатів мала шанс отримати перевагу в Азії, Східній та Центральній Європі. Кримський Ханат мав можливість неодноразово вирішити московське питання, щоб ґрунтовно ослабити Рюриковичів або й знищити агресивне Московське князівство. Недалекоглядність Гіреїв, татарських політиків, яким доводилося стикатися з економічними проблемами Кримського Ханату, стимулювати грабіжницькі експедиції своїх підданих – кримських

татар та інших народів, що мешкали на Кримському півострові, обумовило необхідність проведення половинчастих заходів. Вони також не усвідомлювали, що внутрішня структура Москви еволюціонувала до самодержавства, створювала більші можливості перед російською державою, ніж перед Кримським Ханатом – відсталою країною в усіх відношеннях та використанням застарілих методів ведення війни, які жодним чином не реформувались. Виявилося, що Москва, використовуючи свою зростаючу могутність, поправилась після нанесеного їй удару. Вона вирішила позбавити Кримський Ханат можливості розвитку, здійснивши дальші завоювання татарських держав. Йшлося про включення татарських просторів, які, на тих самих умовах підданства, як і в інших частинах Москви, перетворилися б на обшир під владою самодержавства і забезпечували б людський і територіальний потенціал для створення сильної держави, що буде прагнути до ролі регіональної потуги. З іншого боку, розрив зв'язку Гіреїв з іншими татарськими державами та обмеження території Кримським півостровом обмежило можливості кримського хана і звело Ханат на периферію пограниччя – Чорного моря, без можливості реалізації амбіцій як спадкоємців колись могутньої Золотої Орди, до ролі васала Османської імперії. Москва швидко показала своє справжнє обличчя. Вона докорінно змінила характер Казанського Ханату. Після десятиліть жорстоких боїв з татарами, мордвинами, чувашами та удмуртами, масових замордувань супротивників, брутального гвалтування як чоловіків, так і жінок, на підкорених територіях влада Москви досягла Уралу. У рамках Московської держави, царська столиця – Москва. Всі ознаки невдоволення жорстоко придушувались, а культові місця – мечеті знищувались.

Незабаром росіяни звернули свою увагу на іншу татарську державу – Астраханський Ханат. Цей ханат, що охоплював територію Нижнього Поволжя та Прикавказькі степи, був менше заселений, ніж Казанський Ханат, і частіше вів війни з Кримським Ханатом та ногайцями. Вплив у Астрахані поперемінно здобували то Москва, то Крим. Однак з часу, коли Сагіб Гірей посадив на трон підлеглого Криму хана Ямгурчея, Ханат тримався лінії Криму. Москва використала ворожнечу між Астраханським Ханатом та Ногайською Ордою. Воюючи з Астраханню Ногайська Орда ско-

рилася перед Москвою, і в обмін за підтримку, допомогу в перемозі супротивника, обіцяла визнати зверхність Москви. Для Москви це була ідеальна ситуація і чудовий момент, щоб поширити впливи, як на Астраханський Ханат, так і на Ногайську Орду. Навесні 1554 р. московська армія перейшла кордон Астраханського Ханату і окупувала без бою його столицю – Астрахань. Росіяни посадили на престолі в Астрахані свого ставленика Дервіша Алі. Надалі вони успішно поширювали свою владу на Ногайську Орду. Московити досконало використовували ворожнечі між лідерами Ногайської Орди. У той час, коли хан Ізмаїл закликав московитів, просячи їх надати військову допомогу, – російські війська втрутилися в протистояння і почали активно ліквідувати противників хана Ізмаїла. У результаті опозиційні до Ізмаїла ногайські лідери визнали зверхність Москви. Проте вже через рік, у 1555 р. Ногайська Орда поділилась. Частина Ногайської Орди перенесла свій осідок між Дон та Кубань і визнала зверхність Кримського Ханату. З цього моменту Ногайська Орда залишалась розділеною. Велика надволжанська Орда визнавала зверхність Москви, а Мала Ногайська Орда визнала зверхність Кримського Ханату. У 1566 році, після того, як Дервіш Алі перейшов на бік Кримського Ханату, Москва окупувала Астрахань і приєднала ще одну татарську державу до Великого князівства Московського. Одночасно росіянам вдалося підкорити Сибірський Ханат. У 1555 р. Хан Ядігер визнав сюзеренітет Москви. Він мав давати данину Москві у вигляді соболиних хутр. Останній хан Кучум у 1571 році припинив платити данину Москві. Росіяни відповіли війною Ханату, який спробував боротись за свою незалежність. При цьому росіяни не відправляли регулярних московських військ до Сибіру, тільки збірні козацькі загони. У 1582 році хан Кучум зазнав поразки в битві на Чувашському мисі, а потім втратив і свою столицю – Кашлик. Хоча йому й вдалося її повернути, а командир козаків, якого росіяни відправили до Сибіру, – отаман Єрмак Тимофійович загинув у битві з ханом Кучумом, однак Сибірський Ханат був таки остаточно захоплений московитами у 1589 році. Великий Сибірський Ханат, який колись входив до держави Бату-хана, впав у руки московитів³.

³ L. Podhorodecki, *Chanat krymski i jego stosunki z Polską...*, s. 118–123.

У другій половині XVI ст. росіяни досягли всіх цілей, які поставила перед собою московська династія Рюриковичів. Велике князівство Московське здобуло першість у боротьбі за спадок Золотої Орди. Всі татарські держави: Казанський Ханат, Астраханський та Сибірський Ханати, більша частина Ногайської Орди перебували в руках Москви. Це сталося з посиленням активності Кримського Ханату та династії Гіреїв, які стверджували собі право на спадок Золотої Орди і мали засоби для ефективного протистояння діям Москви. Але дії Гіреїв були дуже непослідовними, неефективними. Незважаючи на амбіції стати наддержавою, зберігався менталітет кочівників, для яких важливу роль відігравали найближчі військові та політичні цілі. У 1555 р. кримський хан Девлет Гірей рушив на Москву і восени того ж року під Тулою здобув велику перемогу над росіянами. Московська армія була знищена, а її командувач Іван Шереметьєв – захоплений у полон. Однак, чи могла ця перемога щось змінити? Землі, за які велася ця війна, залишились у руках московитів, а не Гіреїв⁴.

Після анексії татарських ханатів Москва розпочала наступ на Кримський Ханат. Девлет Гірей був у важкому становищі. Іван IV хотів створити антитурецьку коаліцію, вістря якої було спрямовано на Кримський Ханат. У планах московського самодержця важлива роль відводилась державі Ягеллонів. Відтак були розпочаті перемовини між Краковом та Москвою. Держава Ягеллонів не мала причин бути задоволеною таким сусідом, яким був Кримський Ханат. Військово слабка держава Ягеллонів не могла завадити грабіжницьким походам кримських татар. Оборона поточна була занадто слабкою, як і слабким було кварцяне військо, створене рішенням Сейму 1562–1563 рр. Мета була максимально точною. Однак шляхта, панівний прошарок, який народжувався і з кожним роком здобував все більші впливи і зосереджував реальну владу в своїх руках у Литві і Короні, від 1569 р. в Речі Посполитій шляхетській, не була схильна до сплати податків у державну казну, з якої мало фінансуватись кварцяне військо. Як наслідок, татари та інші піддані Кримського Ханату не мали жодних проблем з розо-

⁴ L. Podhorodecki, *Chananat krymski i jego stosunki z Polską...*, s. 128–142; M. Khodarkovsky, *Op. cit.*, s. 119–128.

ренням і пограбуванням південно-східних теренів польської держави. Згідно з різними оцінками дослідників, між 1450 і 1586 роками відбулось від 150 до 300 татарських нападів. Вони нападали, як вже згадувалося, на території Литви та Корони, хоча найбільше нападники грабували багаті райони України. Хан, як уже згадувалось, не мав можливості стримувати ці виправи. По татарських наїздах залишалися згарища. З тих виправ татари тягнули з собою різноманітний грабунок, всіляких домашніх тварин, але насамперед вели ясир, юнаків та дівчат, яких згодом продавали на невільницьких ринках з прибутком. Слабих – людей похилого віку, немічних, які не були в стані витримати важку подорож до Криму, безжалісно мордували. Відтак немає нічого дивного, що в Кракові та Вільні задумувались як позбутись неспокійного сусіда. Цар Іван IV скористався цією ситуацією. У 1556 р. московське військо підійшло до кордонів Криму. Хоча московити не досягли надто багато, однак їхня поява біля кордонів Кримського Ханату, перехід через пустку, т. зв. Дике Поле – подія, яка викликала жах у Бахчисараї.

Одночасно Іван IV знайшов сильного союзника – козаків. У той час українські козаки стали важливим військово-політичним фактором у цій частині Європи. Козацький ватажок, організатор українського козацтва – князь Дмитро Вишневецький, канівський староста, козак, магнат, засновник Запорозької Січі на дніпровському острові Мала Хортиця, який він спеціально фортифікував, – самостійно здійснював походи на Крим. У відповідь за знищення Брацлава ханом Девлетом Гіреєм, разом з поляками знищив численні татарські поселення поблизу Очакова, а потім захопив фортецю Аслан-Кермен, розташовану біля гирла Дніпра.

Існування в політичній структурі держави такої сильної військово-соціальної групи, як козаки, було можливим лише в слабкій державі Ягеллонів, спочатку в Литві, а потім у Речі Посполитій шляхетській. У московській державі, з сильною владою царя, будь то Василь III чи Іван IV, то було б неможливо. Московські війська знищили б – з вогнем і мечем – всі форми військової організації на кордонах своєї держави, перш ніж вони отримали можливість зміцніти. Зовсім інакше в державі Ягеллонів. Владислав Ягайло та його наступники, прагнучи залишитися при владі в Короні і зберегти співіснування пов'язаних особистою унією По-

льщі та Литви, зробили все можливе, щоб знищити могутність Польської держави, здобутої за правління останніх П'ястів. Шляхетські привілеї послабили центральну – королівську владу перетворивши шляхетство на привілейований прошарок, який похитнув нормальний розвиток держави, в якій шляхта, городяни та селяни мали свої права. Всі ці кроки Ягеллонів зумовили зменшення міщанського стану та занепад міст. З іншого боку, селяни потрапляли в залежність від шляхти, яка перетворилася в панівний прошарок. Цьому процесу сприяла й кон'юнктура на сільськогосподарську продукцію у Західній Європі. Шляхта була явно зацікавлена у збільшенні залежності селян та отриманні більшого прибутку, який також був завищений на споживчі товари. Польська економіка перейшла від інтенсивної до екстенсивної, в якій застаріла кріпосницька економіка відіграла ключову роль. Зростання тягарів, які селяни мали нести у зв'язку зі зміною економічної системи держави, обмеження їх свобод призвело до втечі селян. Селянам, які не погодились з обмеженням селянських прав, досить широких у Польщі ще у XV ст., залишалася втеча до так званого Дикого поля. Тільки тут можливим було вільне життя. Втікачі поповнювали нову багатонаціональну громаду, що називалася козаками чи низовцями. Поступово, в міру зростання їхньої кількості, вони створили безпрецедентну в Європі спільноту, в якій основою її функціонування була військова демократія. З самого початку козаки керувалися власними інтересами, укладаючи союзи з Московою, Річчю Посполитою чи Кримським Ханатом.

Хан Девлет Гірей, у відповідь на знищення татарських поселень навколо Очакова козаками під час походу 1557 р., знищив Січ. Засновник Запорожської Січі – князь Дмитро Вишневецький – заснував нову Січ – на цей раз у більш безпечному місці – на Монастирському острові. Навесні 1559 р. Кримський Ханат зазнав нападу князя Дмитра Вишневецького, який на той час перебував на службі в Івана IV, та Данила Адашева. Кримський Ханат тоді вижив випадково. Хан Девлет Гірей потрапив у надзвичайно важке становище. Це була плата Кримського Ханату за невикористані шанси попередників Девлета Гірея знищити Москву. Проте Іван IV остаточно не наважився на відкриту конфронтацію з Кримським Ханатом. Причина

була очевидною. Він не зміг створити антитурецьку лігу. На той час Москва була неспроможною здолати могутність Османської імперії, що перебувала тоді на висоті своєї могутності. Іван IV добре усвідомлював, що напад на Крим, спроба штурмувати Перекоп, Стамбулом буде сприйнято як посягання на терени турецьких інтересів. Порта вважала Чорне море внутрішнім басейном, оточеним своїми володіннями. Іван IV не мав шансів на успішну війну з великою коаліцією мусульманських держав, зосереджених навколо Османської імперії, її васалів, залежних країн Європи, Азії та Африки. Ідея знищення Кримського Ханату та зміни системи рівноваги в Чорноморському регіоні відійшла на другий план. На це рішення також вплинув інтерес Москви в регіоні Балтійського моря.

З 1555 року Москва регулярно провадила збройні сутички зі Швецією. Швеція боролася за першість у цьому регіоні, Івана IV – за доступ до Балтійського моря, участь у балтійській торгівлі та зростання своєї ролі у цьому стратегічному регіоні. Хоча війна закінчилася через два роки, Іван IV не мав наміру відступати. Він вирішив напасти на найслабшого противника в тому регіоні і поставити противників перед доконаним фактом. Іван IV напав на Орден Мечоносців у Лівонії. Це була єдина анексія орденської держави, що й так хилилась до занепаду. Це спричинило початок Першої Північної війни. З одного боку, виступили Данія та держава Ягеллонів, а з другого – Москва зі Швецією. Проте альянси скоро змінились. Швеція вступила в союз з державою Ягеллонів, а Данія – перейшла на бік Москви. Однак, це не змінило тієї ситуації, що Північна війна зв'язала значні сили Москви. Крім того, Іван IV вирішив криваво розправитись з опозицією. Саме тому він був змушений тримати значні військові сили в столиці Москви. Війни Івана IV на такій кількості фронтів та проведення фізичної ліквідації опозиції означало, що Кримський Ханат залишиться в руках династії Гіреїв. Однак залишається фактом, що Москва після завоювання держав, що утворилися на руїнах Золотої Орди, мала більші шанси на докорінну зміну ситуації в Чорноморському регіоні, ніж Гіреї, зосереджені лише на владі в Кримському Ханаті. Московські сили росли, а можливості татар залишилися незмінними⁵.

⁵ W. Serczyk, *Op. cit.*, s. 184–189.

Хан Девлет Гірей також не скористався безпосередньою участю Османської імперії у війні проти Івана IV. Султан Селім II вирішив здобути Астрахань і приєднати нижнє Поволжя безпосередньо до Османської імперії. Війна точилася з Москвою за економічні вигоди. Султан Селім II хотів взяти під контроль торговельні шляхи на Схід і витіснити Москву з регіонів Дербента та Каспійського моря. Султан не мав жодного наміру відроджувати такий політично слабкий утвір, як Астраханський Ханат. Хана Девлета Гірея лякали такі перспективи. Він провадив самостійну політику, і зростання ролі Османської імперії в регіоні представляло йому більшу загрозу, ніж ворожа Москва. Він почав таємні перемовини з Москвою, попереджаючи її про турецьке вторгнення. Це була недалекоглядна політика. Хан Девлет Гірей, як і загалом династія Гіреїв не усвідомили ролі змін у сучасному світі та зростання потуги Москви. Випава турецько-татарська на Поволжя в 1569 р. закінчилася невдачею, саме завдяки позиції хана Девлета Гірея, який покинув турецьку армію в околицях Астрахані.

Хоча татарам вдалося в 1571 р. знищити столицю Росії, що було їх найбільшим успіхом з 1382 року, коли хан Тохтамиш окупував Москву, загалом ситуація не змінилася, позиції Кримського Ханату не поліпшилися. Захоплення Москви було результатом низки обставин, у тому числі й кривавих вбивств Іваном IV своїх опонентів і залучення московської армії на північ, де, незважаючи на перемир'я з Річчю Посполитою, відносини були дуже напруженими і вимагали наявності значних військових сил Івана IV. Однак, незважаючи на зруйнування Москви, пограбування Росії, включаючи величезну кількість ясиру, виведеного на невільницькі ринки Чорноморського регіону, перевага залишилась у руках Москви, а не Кримського Ханату. 1572 рік це підтвердив. Татари зазнали поразки, а Казань та Астрахань залишилися в руках московитів. Часи Хана Девлета Гірея закінчилися стабілізацією ситуації. Кримський Ханат залишився важливим гравцем у Чорноморському регіоні, він витримав натиск московитів за Івана IV, але і втратив шанс на першість у регіоні Східної Європи. Переможцями вийшли московити, які підкорили всі азіатські ханати: Казанський, Астраханський, Сибірський та Ногайську Орду. Москва

здобула передумови для перетворення у наддержаву. Кримський Ханат залишався кочовою, однак важливою державою Чорноморського регіону, але з ослабленням шляхетської Речі Посполитої та Османської імперії його роль ставала другорядною. Кримський Ханат перетворився на васала Порти, без права проводити самостійну політику, а потім був анексований московитами, яким колись успішно протистояв.

Усе відбулося у другій половині XVI століття. Невдала виступа 1591 р. хана Газі Гірея II дала зрозуміти Бахчисараю потенціал Москви та Кримського Ханату. В обмін на упоминки Кримський Ханат відмовився від боротьби за спадок Золотої Орди. Мирний договір був підписаний у 1593 році. Доля Кримського Ханату була вирішена. Навіть складна ситуація в Росії у першій половині XVII ст. не змінила ситуацію. Москва остаточно вийшла переможцем у боротьбі за спадок Золотої Орди.